

9-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ

«...бозор иқтисодиёти кўп нуқсонларга
эга, лекин инсоният ундан яхшироғини
ўйлаб топган ёки ихтиро қилган эмас.»

У.Черчилль

Режа:

- 1. Товар-пул муносабатлари ва уларнинг қишлоқ хўжалигида
намоён бўлиши**
- 2. Қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти ишлаб чиқарувчиси,
унинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги иқтисодий
мустақиллиги**
- 3. Бозор тушунчаси ва унинг вазифаси. Бозор инфратузилмаси**

1Товар-пул муносабатлари ва уларнинг қишлоқ хўжалигида намоён бўлиши

Қишлоқ хўжалигининг бош мақсади фақатгина ўзининг эҳтиёжини қондириш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш бўлмай, балки сотиш ва сотиб олиш йўли билан айирошлаш учун товар маҳсулоти ишлаб чиқаришдир. Ҳар қандай товар маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг асоси бўлгани каби қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ҳам асосини, ижтимоий меҳнат тақсимотининг мавжудлиги, ишлаб чиқариш воситаларига мулкчиликнинг турли шакллариининг мавжудлиги, ҳамда уларни товар маҳсулоти ишлаб чиқарувчи (якка шахслар, корхоналар, бирлашмалар) сифатида бир-биридан иқтисодий алоҳидалик ташкил этади. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг ўзаро ишлаб чиқариш ва бозор орқали товар маҳсулоти айрибошлашдаги муносабатлари ижтимоий товар муносабатлари, ишлаб чиқаришнинг ўзи эса товар ишлаб чиқаришдир.

Маълумки, товарнинг ўрни, одамларнинг у ёки бу буюмлашган ёки маънавий эҳтиёжларини қондириши билан белгиланади. Агарда маҳсулот, ишлаб чиқарувчи томонидан фақат ўзининг эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқарилса, унда бу маҳсулот ишлаб чиқарувчиининг ўзи учун истеъмол қийматини билдиради. Агарда маҳсулот, ишлаб чиқарувчининг ўзига белгиланган бўлмай, балки бошқа шахсга мўлжалланган бўлса, у товарга айланади ва ижтимоий истеъмол қийматини касб этади.

Товарнинг инсонларнинг бирон бир эҳтиёжини қондира олиши хусусиятига унинг истеъмол қиймати дейилади; бир товарнинг иккинчи

товарга айирбошланиши хусусиятига эса унинг алмашув қиймати дейилади. Икки товар маҳсулотини ўзаро айрибошланиши уларни бир-бири билан тенглашишини билдиради. Аммо бу тенглашув юзага келиши учун товарларда объектив ўхшаш хусусиятлар айрибошлаш жараёни бошлангунга қадар мужассам бўлишини тақазо этади. Албатта, айрибошланадиган товарлар истеъмол қиймати сифатида бир-биридан фарқланади, акс ҳолда уларни айирбошлаш жараёни аҳамиятини йўқотади.

Маҳсулотни товар бўлиши ва бозорда бошқа товарларга айрибошланиши учун, у фойдалилигидан ташқари (истеъмол қийматидан) инсон меҳнатининг маҳсули бўлиши шарт. Товар ҳар доим меҳнат маҳсулидир, аммо унинг товар бўлиши учун маҳсулот бозорда сотилиши зарур. Бозордаги маҳсулотларнинг ҳаммасига умумий бўлган хусусият уларнинг қийматидир, яъни уни ишлаб чиқаришга сарф бўлган меҳнатдир. Қиймат асосида, товарлар ўлчовдош ҳисобланади ва улар айирбошланади.

Ривожланган товар ишлаб чиқариши шароитида оммавий айрибошлаш эквиваленти пулдир - бу алоҳида товар бўлиб, ҳар қандай бошқа товар билан айирбошлаш хусусиятига эгадир. Бундай товар муносабатлари ўз навбатида товар-пул муносабатлари дейилади.

Товар-пул муносабатлари қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида ва унинг самарадорлигини оширишда муҳим ўрин тутаяди. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ва агросаноат мажмуига кирувчи товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги иқтисодий алоқалар товар - пул шаклидаги муносабатлар асосида юзага келади. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ўзларининг маҳсулотларини бозор орқали истеъмолчиларга-тайёрлов, қайта ишлаш, сақлаш корхона ва ташкилотларига, бозордаги савдо-сотик ширкатларига, талаб ва таклифдан келиб чиққан баҳоларда айрибошлайдилар. Бошқа томондан қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари улгуржи савдо тизимларидаги бозор орқали ўзларига зарур бўлган моддий ресурсларни харид қиладилар. Товар-пул муносабатлари хўжалик юритишнинг иқтисодий услубларига кенг йўл очиб, ишлаб чиқарувчиларнинг мустақил иш юритишларини ривожланишига ва ўз меҳнатларининг натижаларига жавобгарлиги ва манфаатдорлигини кенгайтишига олиб келади.

Товар-пул муносабатларининг асосида қиймат қонуни ётади. Қиймат қонуни-товар ишлаб чиқаришнинг объектив иқтисодий қонуни бўлиб, товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги алоқаларни, товар ишлаб чиқариш шароитида ижтимоий меҳнатни тақсимлаш ва рағбатлантиришни бошқаради. Бу қонунга мувофиқ товарларни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш уларнинг қиймати асосида амалга оширилади. Қийматнинг миқдори эса ижтимоий зарурий меҳнат харажатлари билан ўлчанади. Унинг ўлчов бирлиги иш

вақтидир. Бозордаги нарх-наволарнинг ўзгариб туриши қиймат қонунининг бошқарувчи механизмини ташкил этади. Товар нархи ва қиймати қачонки шу товарга нисбатан талаб ва таклиф мос келгандагина мутаносиб бўлади. Яъни у ёки бу товарни ишлаб чиқариш уни сотиб олиш имкониятларига мос бўлиши керак. Агарда шундай тенглик бўлса, у товарнинг кўпайишига ижобий таъсир этади. Аксинча, товар нархи унинг қийматидан кам бўлса, ўз харажатини қопламайди ва шу турдаги товар маҳсулотининг камайишига олиб келади.

Хулоса қилиб айтганда, товар нархининг унинг қийматига мос келмаслиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг хоҳишига мувофиқ эмас, балки қиймат қонуни таъсирида тартибга солинади. Нархларнинг қийматларга яқин доирада қайд этилиши қиймат қонуни таъсирида намоён бўлишининг ягона шакли ва ижтимоий ишлаб чиқаришни тартибга солувчи ягона механизмидир. Қиймат қонуни ўз навбатида илмий техника тараққиётига таъсир этувчи муҳим омил ҳамдир. Бунда қиймат қонунининг таъсири рақобат муҳитида юзага келиб, рақобатчи товар ишлаб чиқарувчилар курашини нисбатан такомиллашган ва иқтисодий тежамли технология, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг нисбатан самарали услубларини жорий этганлари ғолиб чиқади.

2. Қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти ишлаб чиқарувчиси, унинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги иқтисодий мустақиллиги

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, бошқа моддий ишлаб чиқаришлар қаторида мамлакат умумий товар ишлаб чиқаришининг муҳим қисми ҳисобланади. Бу – унинг деҳқон хўжалиги, ижара жамоалари ва корхоналари, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар), ҳиссадорлик (акциядорлик) корхоналари (бирлашмалари), давлат корхоналари ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналари ва бирлашмалари бозор иқтисодиёти шароитида бир бўғин сифатида – маҳсулоти товар бўлган, унинг барча хоссалари ва вазибаларини ўзида мужассам қилган қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиси сифатида – тан олиншини билдиради. Мос равишда қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчисининг маҳсулоти товар шаклида сотиш – сотиб олиш орқали истеъмолчига тушади. Турли хилдаги мулкчиликка ва ишлаб чиқаришни юритишнинг турли шакллари ривожланишига кенг йўл очилган даврда қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотларининг фақатгина бозорларда айирбошланишининг аҳамияти каттадир.

Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг иқтисодий эркинлигини таъминлаш ва бозор иқтисодиёти йўлига ўтишининг шартлари қуйидагилардан иборат:

1).Ишлаб чиқариш жараёнининг максимал даражада эркин олиб боришини таъминлаш. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлиги асосида - товар ишлаб чиқарувчиларнинг эркинлиги, ўз мулки ва даромадларини кўпайтиришга интилувчанлиги ва шу йўл билан фақатгина ўз жавобгарлигига таяниб, бозордаги нарх-навони, солиқларни кўзда тутган ҳолда фаолият юрғизиши ётади. Товар ишлаб чиқарувчи ўзига тегишли ёки ижарага олинган ишлаб чиқариш ресурсларидан эркин фойдаланиши, ишлаб чиқариш дастурини ўзи аниқлаши, етказиб берувчи (таъминотчи) ва истеъмолчиларни ўзи танлаши, маҳсулотларга ўзи баҳо белгилаши, солиқлар тўлашдан кейин қоладиган фойдани ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва хўжалик заруриятларига сарфлашда эркин бўлмоғи лозим;

2).Товар ишлаб чиқарувчиларнинг хўжалик фаолияти натижалари учун тўлиқ иқтисодий (моддий) жавобгарлиги. Мана шу жавобгарлик қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчисининг хўжалик юритиш натижаларидан ишлаб чиқариш ресурсларини такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишга имконият яратишини белгилайди. Бунга кўра улар ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш ва қоплашни жорий этишлари ва бу тўғрида товар ишлаб чиқарувчиларни ўз фаолиятлари натижаларидан келиб чиқиб хўжалик юритиш иқтисодий самара берувчи ягона йўллигини кўзда тутишлари лозим;

3).Баҳоларнинг эркин ҳосил бўлиши. Бунда қишлоқ хўжалик маҳсулотларига баҳо бозорда, талаб ва таклифни мувофиқлаштирилиб ҳосил бўлиши керак. Ўтиш даврида давлат томонидан сотиб олинadиган айрим муҳим қишлоқ хўжалик маҳсулотларига баҳо давлат томонидан марказлашган тартибда амалга оширилишига йўл қўйилади, қолганларига келишилган ва эркин нархлар асосида айрибошлаш жорий этилади. Давлат бошқарув идораларининг тўғридан-тўғри товар ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига аралашувига барҳам берилиши керак;

4).Товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобат. Бу баҳоларни барқарорлаштирувчи, ишлаб чиқариш харажатларини пасайтирувчи, истеъмолчи талабига мос маҳсулот сифатини яхшилайдиган, хўжалик активлигини рағбатлантирувчи муҳим омилдир;

5).Давлат ҳокимиятининг товар ишлаб чиқарувчиларнинг хўжалик фаолиятига аралашувидан воз кечиш. Бунга давлатнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини мувофиқлаштириш билан боғлиқ бўлган аралашуви кирмайди.

6).Товар ишлаб чиқарувчиларнинг имкониятларининг тенглиги ва ташқи иқтисодий алоқалар тизимига жалб этишни амалга ошира бориш ва товар ишлаб чиқарувчиларни хўжалик юритиш, шаклидан қатъий назар ташқи иқсодий алоқаларни ривожлантириш ҳуқуқига эга эканлигидир.

Юқорида келтирилган шартларни амалга ошириш орқалигина қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотларини кўплаб ишлаб чиқариш, уларни ишлаб чиқарувчилар ҳаракатларини фаоллаштириш ва иқтисодий натижаларини юксалтириш мумкин. Бу эса аграр соҳанинг ривожланишида тадбиркорликни кўллаб қувватлаш муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради.

3.Бозор тушунчаси ва унинг вазифаси. Бозор инфратузилмаси

Товар-пул муносабатларининг марказий элементларидан бири бозордир. Бозор - сотувчи билан харидор ўртасидаги товарни пулга айирбошлаш муносабати бўлиб, бозорда турли - туман товарлар айирбошланади. Бу ерда иштирок этувчи субъектлар харидорлар ва сотувчилардир. Бозорда икки хил жараён амалга ошади:

а).Товарларни сотиш (бунда товарлар пулга айирбошланади, яъни Т-П) жараёни юз беради;

б).Товарларни харид этиш (бунда пулни товарга айирбошланади, яъни П-Т) жараёни юз беради. Айирбошлаш ихтиёрий ва эркин шаклланган баҳолар асосида амалга оширилади.

Бозор ўзига хос ташкилий тузилмага эга бўлиб, айирбошлаш объектиниинг моддий шакли жиҳатидан олганда истеймол товарлари ва хизматлар, ишлаб чиқариш воситалари, молия (инвестиция), қимматли қоғозлар, илмий ғоялар, техникавий янгиликлар ва иш кучи бозорлари мавжуд.

Айирбошлаш миқёси (катталиги) жиҳатидан маҳаллий, ҳудудий (регионал), миллий ва жаҳон бозори, ички ва ташқи бозорлар мавжуддир.

Шуни айтиш керакки, бозор маъмурий режалаштириш услублари орқали иқтисодни бошқаришдан-кенг демократия-лашган иқтисодий тузилмалиги билан режалаштириладиган иқтисодиётда талаб билан таклифни нарх-наво орқали тенглаштирувчи механизм мавжуд бўлмай, режалаштиришни зиммасига олган томон онгли равишда бу ҳолатни таъминлаши зарур бўлиб, бунда режалаштирилаётган таклиф режалаштирилаётган талабга тенг бўлиши керак эди. Агарда бу амалга оширилмаса, маҳсулот камомади ёки ортиқчалиги юз берарди. Агарда бундай ҳолатда ҳам бозор механизмидан фойдаланиб нарх–наво кўтарилмаса ёки туширилмаса ортиқча маҳсулотни сақлаш ёки йўқотиш каби кўнгилсиз муаммолар юзага келади ёки унга қарама-қарши бўлган талаби қондирилмаган томонлар ўртасида оддий бўлмаган зиддиятлар юзага чиқарди. Режа-лаштиришнинг оддий натижалари шулардан иборат бўлиб, уларнинг оқибатида кўп ўтмай режалаштиришни зиммасига олган томонни мавқеига путур етар эдиди.

Бозорни маъмурий-режалаштириш услублари орқали иқтисодий тузилмаларга нисбатан кенг демократиялашган иқтисодий тузилмалари куйидагиларда намоён бўлади. Биринчидан, бозорда ҳар қайси товар ишлаб чиқарувчи бошқа ишлаб чиқарувчилар каби ўз товарини сотишда тенг имкониятга эга бўлади, яъни тенг ҳуқуқли иқтисодий ҳамкорга айланади.

Иккинчидан, ҳар қайси истеъмолчи (харидор) ҳам бошқа харидорлар каби ўзига зарур бўлган товарлар, ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол моллари ва бошқаларни харид этиш имкониятига эга бўлади.

Учинчидан, фақатгина бозорда товар-пул, бозор муносабатлари орқали юқорида таъкидлангандек, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва айирбошлашдаги ижтимоий зарурий харажатлар аниқланади ва бу ижтимоий зарурий харажатни ҳар бир харидор ўз маблағи билан тасдиқлайди.

Тўртинчидан, бозоргина жамиятдаги мавжуд ва ўзгарувчан бўлган талабни ўрганиш имконини бериб, аввалам бор бозор механизмлари орқали товар ишлаб чиқарувчиларни бозор аниқлаган талабни қондиришга йўналтиради.

Бешинчидан, фақатгина товар-пул муносабатлари ва бозорнинг ривожланиши товар ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасида ва уларнинг ўзларида иқтисодий алоқаларнинг демократлашувига кафолат бера олади. Ишлаб чиқариш ресурсларини, улгуржи савдосига ўтмай туриб ва ишлаб чиқариш воситалари бозорини юзага келтирмай ҳамда товар ишлаб чиқарувчиларга мавжуд ресурслардан харидоргир маҳсулот ишлаб чиқариш учун эркин фойдаланишига йўл очмай туриб на ўз-ўзини маблағ билан қоплашни ва на ўз-ўзини маблағ билан таъминлашни юзага келтириб бўлмайди.

Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари кенг эркинлиги мавжуд бўлган ва бозор муносабатлари ривожланган шароитда давлат режалаштириши фақатгина иқтисодий омиллар орқали таъминланади.

Бозор ўзининг рағбатлантирувчи ва тартибга солувчи фаоли-ятини рақобатсиз юзага келтира олмайди. Рақобат бозор иқти-содиётининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб, унда ғолиб келиш учун ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, товар сифа-тини ошириш, товар сотилишини харидор учун қулайлаштириш кўзда тутилади, акс ҳолда товарларни сотишдан юқори фойда олиб бўлмайди. Бозор иқтисодиётини ривожлантиришни бош шартти бўлиб, қишлоқда бозор инфратузилмасини шакллантириш ҳисобланади.

Бозор инфратузилмаси кўп қиррали тизимлардан ташкил топиб, уларнинг таркиби куйидагилардан иборат:

- 1.Тадбиркорларни тайёрлаш ва ўқитиш (ихтисослашган лицейлар, хунар

техника мактаблари ва билим ўчоқлари, бизнес марказлари, бизнес инкубаторлари, ихтисослашган телерадио кўрсатув ва эшиттиришлари, матбуот).

2.Хусусий тадбиркорларни ҳисобга олиш ва рўйхатга олиш (ҳокимиятлар, тадбиркорлар палатаси, статистика ва аудит муассасалари).

3.Молия-кредит тизими (тижорат банклари, хусусий банклар, ихтисослашган банклар, хусусий инвестиция жамғармаси, давлат суғурта тизимлари, хусусий суғурта компаниялари, ўзаро кредит таъминоти жамиятлари, ломбардлар).

4.Улгуржи-даллолчилик бўғинлари (қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги, ўзмевасабзавотузумсаноатхолдинг, маҳсу-лотни тайёрлаш, улгуржи савдо қилиш ассоциациялари тизимлари, деҳқон бозорлари, улгуржи савдо тизимлари, улгуржи савдо дўконлари, консигнация омборлари).

5.Биржа бозорлари (жамғарма, кўчмас мулк, товар хом-ашё биржалари бўлинмалари, доимий фаолият кўрсатувчи ярмаркалар, аукционлар).

6.Агрохизмат бозори (қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги, Ўзқишлоқхўжаликтехникатаъминоттаъмир, Ўзкимё-таъминотхизмат, техника лизинги, нав синаш муассасалари, уруғчилик, наслчилик).

7.Хизмат бозори (маиший хизмат, янги турдаги хизматлар, махсус биржа нотариал шохобчалари, адвокатура шохобчалари, консалтинг ва инжиниринг хизмати муассасалари, лойиҳа ҳисоб-китоб марказлари, реклама ва маълумотлар маркази, нотариал хизмати, илмий-тадқиқот синов марказлари, лизинг компаниялар).

8.Транспорт таъминоти (автотранспорт корхоналари, юк таш-иш машиналари эгалари, юк машиналари эгалари иттифоқи (уюшмалари), темир йўл шохобчалари).

9.Ташқи иқтисодий алоқаларни таъминлаш, ташқи иқтисодий алоқалар агентлигининг ҳокимиятлар қошидаги ташқи иқтисодий фаолият бўлимлари, Давлат мулк қўмитасининг ҳудудий бошқар-малари қошидаги ташқи иқтисодий фаолият бўлинмалари, тадбир-корлар иттифоқининг бўлим ёки бўлинмалари.

Бугунги кунда қишлоқ инфратузилмасини ривожлантириш биринчилар қаторида ечилиши зарур вазифалардан ҳисобланиб, бу йўналишда республика ҳукумати томонидан маиший хизмат соҳалари билан бир қаторда, банк ва суғурта ташкилотлари, харид қиладиган улгуржи савдо бозорлари, фермер ва деҳқон хўжаликларини таъминлайдиган дўкон ва фирмаларнинг ривожлантирилишига катта эътибор берилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини айирбошлашда товар биржаларининг ўрни катта. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш товар

биржалари - бу мунтазам равишда фаолият қилувчи ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларини харид қилиш ва сотиш бўйича келишувларни амалга оширувчи тижорат ташкилотидир.

Амалиётда биржалар алоҳида дон, сабзавот, пахта, тамаки, пилла ва универсал товар биржалари ҳолида ҳам фаолият қиладилар. Бу биржаларнинг аъзолари бўлиб давлат, жамоа хўжаликлари, ширкатлар, фермер хўжаликлари, ижара хўжаликлари, якка ҳолда фаолият юритувчи фуқаролар ва банклар қатнашиши мумкин. Биржа орқали товар айирбошлаш учун товар ишлаб чиқарувчилар албатта биржа аъзоси бўлиши шарт эмас, фақат бу ҳолда келишувлар биржага тенг аъзо бўлган корхоналарга топширилади ва олди-соттидан фоизли улуш (комиссионний сбор) тўланади. Аҳолининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабини қондириш мақсадида мамлакатлараро ва ҳудудий аукцион ва ярмаркалар ташкил этилади.

Саволлар:

1. Қишлоқ хўжалигида қиймат қонуни қандай намоён бўлади?
2. Товар ишлаб чиқарувчилар эркинлигини таъминловчи шартлар ва уларни амалга ошириш зарурияти нималарга асосланади?
3. Бозор қандай вазифани бажаради ва унинг қандай кўринишлари мавжуд?
4. Бозор иифратузилмаси нима учун зарур, унинг таркиби нималардан ташкил топади ?